

DOI: <http://www.doi.org/10.36719/2663-4619/66/49-52>

Nazilə Əli qızı Quliyeva

Beyləqan şəhər 4 nömrəli tam orta məktəb
müəllim
nazilequliyeva539@gmail.com

XURŞİDBANU NATƏVANIN HƏYATI VƏ BƏDİİ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: Natəvan, fədakar ana, talesiz qadın, şeir, qəzəl, dövrədən şikayət, ədəbi məclis

On the life and artistic activity of Khurshidbanu Natavan Summary

Khurshidbanu Natavan is remembered in the history of Azerbaijani literature and culture as a lyric poet and artist. He began his artistic career in the 1950s, when most of the poems he wrote under the name “Khurshid” disappeared, only a small part has survived. From 1870, the poetess took the nickname “Natavan” (helpless, weak, sick) and created ghazals with deep content. His poems were spoken during his lifetime and spread among his contemporaries in the form of manuscripts. As it is known from his pseudonym, Khurshidbanu came to our poem with an anxious inspiration and a complaining spirit.

As in Fuzuli, in his lyrics, joy and sorrow are united. Standing behind these contradictions, the poet sought the deep philosophical meaning of social contradictions, tried to reveal the essence of the causes of justice and injustice, happiness and misery. Realizing that there is a big gap between his dreams and the realities of life, Natavan could not reconcile with the laws of society and nature, nor with creation.

Key words: Natavan, selfless mother, unfortunate woman, poem, ghazal, complaint about the cycle, literary meeting

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi mühiti bir sıra qüdrətli sənətkarlar, o cümlədən şairə qadınlar yetişdirmişdir: Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Aşıq Pəri və s. Natəvanın fitri istedadının üzə çıxması və çiçəklənməsinin səbəblərindən biri, Şuşanın təkrərdilməz yaradıcı ab-havası və mühiti də olmuşdur.

Nizami, Füzuli və Nəvai kimi sənətkarların yüksək poetik ənənəsindən tərbiyə alıb böyüyən Natəvan, yüksək şeir mədəniyyəti, orijinal yaradıcılığı ilə dövrün görkəmli sənətkarlarının – M.F.Axundzadə, Q.Zakir və S.Ə.Şirvani kimi görkəmli ədəbi simaların nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. Klassik irsə bələdliyi sayəsində Xurşidbanu Natəvan Azərbaycan şeirinin gözəl xüsusiyyətlərini ləyaqətlə davam etdirmiş və yüksək şairə təbi ilə poeziyamıza təsir göstərmişdir.

Natəvan haqqında mənbələrin də verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, o, xan qızı olsa da, şəxsi həyatından, taleyindən razı qalmamışdır. Natəvan hələ uşaqlıqdan bir sıra mərhumiyyətlərin, uğursuzluqların acısını dadmalı olmuş, onun uşaqlığı xanlığın iflası ilə bir vaxta düşdüyündən, ailədə hökm sürən məyusluq, pərişanlıq və əsəbilik ona da sirayət etmişdir. Sarayın cansıxıcı həyatından bezən Natəvanı, ailədəki təklik də darıxdırmışdır. Qəlbi açılmayan, üzü gülməyən Natəvan bədənə də sağlam olmamış, zəif, cılız bir uşaq kimi böyümüşdür.

Onun gənclik illəri də olduqca çətin keçmişdir. Buna səbəb, onu əhatə edən mürəkkəb ictimai şərait, yaşadığı qaranlıq mühitin hər cür qanunsuzluqlara haqq qazandırması, ədalətsizliyə, özbaşınalığa şərait yaratması olmuşdur. Natəvan acı da olsa, öz hüquqsuzluğunu dərk etmiş və nəticədə bütün bunlar Xurşidbanunu bədbinləşdirmişdir.

Natəvanyaşdığı dövr və həyatda insan ləyaqətinin alçaldılmasına dözə bilməmiş, şəxsi arzularını buxovlayan cəmiyyətə etiraz əlaməti olaraq şeirlərində taleyindən gileylənmiş, dövrünü vəfasızlıqda, xəyanətdə ittiham etmişdir:

Olmuşam dəhri-bəla içrə bu gün divanə mən,
Varmadım meyxanəyə, sındırmadım peymanə mən.

Qəm yükün çəkməkdən, ey dil, bir dəm azad olmadım,
Gərçi cəhd etdim, nə hasil, yetmədim cananə mən.

Görməyim dişvardır, billah, səni mən, ey rəqib!
Zülfə bağı, qoy gedim, axır düşüm zindanə mən.

Dövrü dönmüş dövr dövrən etmədi kamimcə, ah!
Düşmənimdir, bilməzəm kim, netmişəm dövrənə mən! (1, 21)

Xanlığın tamamilə ləğvi firavan həyat sürməyə adət etmiş ailənin müqəddəratı üçün qorxu törətmişdir. Natəvan on üç yaşında ikən Mehdiqulu xan ölmüş, ailə başsız qalmışdır. Fürsətdən istifadə edən şöhrətpərəst xan və bəylər bu ailə ilə qohum olmaq xəyalına düşmüş, fasiləsiz təklif və məsləhətləri ilə Natəvanı çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşlar. Xan qızının nişanlanması tədbiri getdikcə ciddiləşmiş, bir müddət Qarabağ nücabaları ilə rəsmi dövlət dairələri arasında siyasi çəkişmələrə gətirib çıxarmışdır. “Mürtəcə zadəgan və ruhani qruplaşmaları Xurşidbanunu nücabə nəslindən birinə nişanlamaqla kübar ailələr arasında birlik yaratmaq və xanlığı yenidən bərpa etmək məqsədi güdmüşlər. Çarizm isə əksinə, xan ailələrinin qohumlaşmaq cəhdinə mane olmağa çalışmışdır. Nəticədə Qafqaz canişini Vorontsov iqtisadi təzyiq göstərmək, hədə-qorxu gəlmək yolu ilə Xurşidbanunu çarın etibar etdiyi dağstanlı knyaz Xasay xan Usmiyevlə evlənmək məcburiyyətində qoymuşdur. Beləliklə, Natəvanın xoşbəxt ailə qurmaq arzusu da puça çıxmışdır” (2, 337).

Xurşidbanu sevmədiyi, xoşlamadığı çar generalının evində də sıxıntıdan, laqeydlikdən, etinasızlıqdan və kobudluqdan başqa bir şey görməmişdir. Xasay xan kef məclislərindən qalmaz, ailə üzvlərinə can yandırmaz, təsərrüfata biganə münasibət bəsləyirdi. Buna görə də Natəvanda onun səmimiyyətinə inam yeri qalmamışdı. Nəhayət, 1864-cü ildə Xasay xanın ailəsini atıb getməsi və knyaz Loris- Melikovla münaqişə nəticəsində sürgünə göndərilməsi, 1866-cı ildə orada özünü öldürməsi, Xurşidbanuya boşanmaq üçün qanuni əsas vermişdir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, sanki zamanə ilə şairə arasındakı mübarizəsi bununla bitməmiş, onu daha da sıxıntılara salmışdır. Qarşıda onu gözləyən əzab-əziyyətli günlərin acısını duymuş və bir şeirində “Neçə qərinə keçib çəkməz əl cəfasından”-deyə, dövrənla arasında olan ixtilafın davam etdiyinə işarə etmişdir. Tədqiqatçı Xədicə İsgəndərli “Xan qızı Natəvan” adlı məqaləsində diqqətləri bu məsələyə cəhəklən yazır: “Öz gözəlliyi ilə dillər əzbəri olan Xurşidbanu həyatda öz xoşbəxtliyini tapa bilməmişdi” (3, 5).

Natəvan anası Bədircahan bəyimi itirdikdən sonra tamamilə tək qalmış və onun arxasız qalması düşmənlərini fəallaşdırmışdır. Onlar Natəvanın hər addımına göz qoymuş, mədəni təşəbbüslərinə, xeyirxah tədbirlərinə riya donu geydirmişlər. Düşmənləri ilə mübarizədə çarəsiz qalan Natəvan, 1869-cu ildə Seyid Hüseyn Ağamirov adlı bir şuşalı ilə ailə qurmaq qərarına gəlmişdir. Lakin bununla Xurşidbanu başını bəlaya salmış, adət-ənənəni pozub rəiyyət oğluna getdiyi üçün hakim sınıfları qəzəbləndirmiş, ömrünün sonuna qədər təqib və təhdidlərdən yaxa qurtara bilməmişdir. Düşmənləri Natəvanın ailə üzvləri arasında pərxaşlıq salıb, böyük oğlu Mehdiqulu xanın evdən baş götürüb qaçmasına, uzaq vilayətlərə getməsinə müvəffəq olmuşlar. Oğlundan uzaq düşməsi ananı ayrılıq oduna yandırmış, intizarda qoymuşdur. Natəvanın məşhur “Ölürəm” və “Ey dust” rədifli mənzumələri də məhz bu ayrılığın təsiri altında yazılmışdır. Aşağıdakı beytlərdə Natəvan, ona yamanlıq edən düşmənlərini haqqın divanına çəkmişdir:

Rəqib töhməti etdi məni cüda, ey dust!
Bu zülmü gördü rəva, görməsin səfa, ey dust!

Çağırram Allahımı, hal-Natəvan ilə
Məgər ki, tez verə həq düşməyə cəza, ey dust!(1, 26)

Bunun ardınca 16 yaşlı oğlu Mir Abbasın ölümü Xurşidbanunu intəhasız dərdlərə, məşəqqətlərə düçar etmişdir. Oğul dərдинə tab gətirə bilməyən Natəvanın səhhəti pozulmuş, xəstə yatmış, sağalandan sonra da ruhi iztirablar, üzüntülər Xurşidbanunu rahat buraxmamışdır. Ağlamaqdan gözlərinin nurunu itirən Natəvanın, ayaqları da taqətdən düşmüşdür. Onun “Könlüm” qəzəli şairənin məşəqqətli günləri, keşməkeşli həyatı ilə çox yaxından səsleşir:

Yenə yarəb, nə qəmgindir, mənim bu şad olan könlüm,
Rümuzi-eşqdən agah olub, ustad olan könlüm.

... Fəraqın ruzi-məhşərdir, sərəsər möhnəti-qəmdir,
O zülfün kimi dərhəmdir, mənim azad olan könlüm.

Baxın bu Natəvan zarə, günü bəxtim kimi qarə
Gəzər Məcnun tək avarə, mənim naşad olan könlüm (1,28)

Ömrünün son illəri Natəvan üçün həm həyatda, həm də sənətdə ağır və təlatümlü keçmişdir. Yaşı altmışı haqlayan xəstə şairənin ixtiyarındakı kənd və yaylaqların xeyli hissəsi alınmış Xasay xanın uşaqları arasında bölüşdürülmüşdür. 1891-ci ildə Seyid Hüseyn həyatdan köçmüş, Natəvanın ondan olan üç oğlu, iki qızı vərəsəlikdən məhrum edilmişdir. “Şairənin evindən qiymətli əşyalar yoxa çıxdığından borca düşmüş, Mil

düzündən çəkirdiyi su arxı yarımçıq qalmışdır. Boreları ödəmək üçün onun qadın zinət əşyaları, əkin və xırman yerləri satışa qoyulmuşdur. Ruh düşkünlüyü, səhhətində baş verən ciddi dəyişikliklər onu ədəbiyyat və sənət meydanından çəkməyə vadar etmişdir. Natəvan öz halını belə şərh etmişdir:

Qəmü-əyyamidən çox natəvanəm,
Əliləm, naxoşam, əfsürdəcanəm.

Bu tətildən özüm də bədgümanəm
Məgər kuhi-qəmə Fərhad oldum (1, 33).

Getdikcə səhhəti ağırlaşan Natəvan, 1897-ci il oktyabr ayının 1-də Şuşada vəfat etmişdir.

X. Natəvanın bir sənətkar kimi püxtələşməsində ədəbi mühitin rolu az olmamışdır. Xasay xanın hökumət dairələrindəki qulluğu ilə əlaqədar olaraq, Xurşidbanunun beş il Tiflisdə yaşaması onun şair və rəssam kimi formalaşmasına təsir göstərmişdir. Tiflis mühiti xan qızına Qafqazın çoxmillətli mədəniyyəti ilə tanış olmaq və ondan bəhrələnmək imkanı yaratmışdır. Həmçinin bir sıra vilayət və şəhərlərə səyahətə çıxması Natəvanın təfəkkür dairəsinin genişlənməsinə, dünyagörüşünün artmasına təkan vermişdir.

1870-1880-ci illərdə Xurşidbanu Natəvanın həyatında və yaradıcılığında yeni mərhələ başlanmışdır. Şairə maarifin, mədəniyyətin yayılmasına kömək göstərmiş, bir sıra mədəni tədbirlərdə fəal iştirak etmişdir.

İncəsənətin bütün növlərinə bələd olması Natəvanı dövrünün görkəmli sənətkarları ilə yaxınlaşdırmışdır. Onun düzəltdiyi ziyafətlərin, söhbət məclislərinin iştirakçıları çox vaxt müxtəlif sənəti təmsil edən ziyalılar olmuşdur. Uzaq şəhərlərdə oxuyan azərbaycanlı tələbələr, yoxsul alim, şair və sənətkarlar Xurşidbanudan yardım almışlar. 1911-ci ildə "Kaspi" qəzetinin 146-cı sayında yazılırdı: "Qarabağla birlikdə bütün Zaqafqaziyanın sənət sahibləri onun himayəsinə sığınır".

X. Natəvan yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik bir insan olmuşdur. 1920-ci illərdə Şuşada müəllimliklə məşğul olan **Mirzə Xosrov Axundov Natəvan haqqındakı qeydlərində yazırdı ki, bir dəfə Xurşidbanu Natəvan oğlu Mehdiqulu xan Vəfa ilə bərabər faytonda bir neçə şəxslə Bərdəyə gedirmişlər. Ağdamla Bərdə arasında "Narlı dərə" deyilən yerə yaxın kənddə yaşayan bir qarı Xan qızının gəlmək xəbərini eşidib yolun kənarında çəmənlilik bir təpə üstündə yerə köhnə bir kilim salaraq, orada çay hazırlamış, sonra gəlib yolun içində dayanaraq onların gəlməsinə müntəzir olmuşdu. Faytonun qabağınca gələn atlı qadına yoldan çıxmasını bildirmiş və onu təhqir etmişdi. Qadın isə durduğu yerdən tərپənməmiş və Xan qızı ilə görüşəcəyini atlıya söyləmişdi. Bu anda Xurşidbanu:**

-Qadına mane olma, -deyə atlıya əmr etmişdi. O saat fayton dayandırılmışdı. Qadın faytona yaxınlaşaraq xanıma ədəblə salam verdikdən sonra faytondan düşərək yaşıl çəmənlilikdə çaya qonaq olmasını ondan xahiş etmişdi. Xanım onun xahişini məmnuniyyətlə qəbul edərək faytondan düşmüş və oğlu ilə bərabər qadının təşkil etdiyi çay süfrəsinə qonaq olmuşdu. Çayı içəndən sonra xanım qarının yaşayışı haqqında onu xeyli sorğu-sual etmiş, bu mehmannəvazlığın qarşısında öz təşəkkürünü bildirmişdi. Ayağa duran vaxtda Xan qız qarı duymadan döşəkçənin altına xəlvətcə pul qoymuş və qarı ilə görüşüb faytona minmişdi. Döşəkçəni qaldırarkən üç yüz manatı görən qarı Xurşidbanu Natəvana və oğluna səmimi qəlblə xeyir-dua və təşəkkür etmişdi".

B. Məmmədov "Xurşidbanu Natəvan" kitabında yazır: "Hətta xatirələrdə Natəvanın "Xanlıq Şükür" adı ilə tanınan xidmətçisinə musiqi təlimi verməklə onu məşhur xanəndə etməsindən də danışılır" (5, 60).

X. Natəvan bədii yaradıcılığa təxminən XIX əsrin 50-ci illərindən başlamış, ilk vaxtlar onun "Xurşid" imzası ilə yazdığı şeirlərin əksəriyyəti itib-ətməmiş, yalnız cüzi bir hissəsi bizə gəlib çatmışdır. 1870-ildən etibarən şairə özünə "Natəvan" (kəməksiz, zəif, xəstə) təxəllüsü götürərək, dərin məzmunlu qəzəllər yaratmışdır. Onun şeirləri hələ sağlığında dildən-dilə düşmüş, müasirləri arasında əlyazması şəklində yayılmışdır. Təxəllüsündən bəlli olduğu kimi, Xurşidbanu şeirimizə narahat bir ilhamla, şikayətçi bir ruhla gəlmişdir. Füzulidə olduğu kimi, onun lirikasında da sevinclə kədər birləşərək vəhdət yaratmışdır. Şair bu təzadların arxasında dayanaraq, ictimai ziddiyyətlərin dərin fəlsəfi mənasını axtarmış, ədalətlə haqsızlığı, səadətlə bədbəxtliyi törədən səbəblərin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Arzuları ilə həyat həqiqətləri arasında böyük uçurum olduğunu dərk edən Natəvan, nə cəmiyyət və təbiət qanunları ilə, nə də yaradılışla barışa bilməmişdir.

XIX əsr Azərbaycan lirikasının gözəl nümunələrindən biri olan "Olaydı" qəzəlinin dərin ictimai məzmunu vardır. XX əsrin görkəmli söz ustası Səməd Vurğun "Xurşidbanu Natəvan" məqaləsində bu şeiri "böyük insanın qüssə və kədəri" kimi mənalandıraraq demişdir: "Şairəmizin bu acı sətirlərində feodal dünyasının düşüncə və hiss adamlarına nə qədər darlıq etdiyini görürük. Onların kədəri ictimai ədalətsizliyə qarşı, insanın könlüliyinə və onun ləyaqətinin alçaldılmasına qarşı olan protest formalarından biridir". (6, 147)

Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı!
Nə də bu aləm əra dil müqəyyədi-qəm olaydı!

Şair burada insanlara zindan kəsilən feodal dünyasının ədalətsiz qanunlarına öz narazılığını bildirmişdir.

Natəvanın mənalı ömrü, hadisələr, ziddiyyətlər və sarsıntılarla dolu həyatı ona zəngin ədəbi material vermişdir. Necə deyərlər şair özündən mövzu uydurmağa ehtiyac duymamışdır. Onun qəzəlləri əsasən, ya baş vermiş hər hansı bir əhvalatla əlaqədar yaranmış, ya da unudulmaz təəssüratların, xoş təsadüflərin və ya poetik müşahidələrin məhsulu olmuşdur.

Natəvanın 20 ilə yaxın rəhbərlik etdiyi “Məclisi-üns” ədəbi məclisində Azərbaycan, fars dilləri ilə yanaşı, ıçğatay dilində də qiymətli əsərlər yaranmışdır. Məclisdə klassiklərdən tərcümələr edilmiş, Xaqani, Nizami və Füzuli kimi qüdrətli qələm sahiblərinin əsərlərinə nəzirələr yazılmışdır. Şeirlərinin bir qismi də bu məşğələ zamanı məclis üzvlərinin bədahətən söylədikləri beyt və ya misralardan düzəlmişdir. Aşağıdakı mənzum parçaya diqqət edək:

Natəvan. Kaş əzəldən gəlməyəydim, ey fələk, dünyaya mən,

Kəminə. Gəldiyim gündən əsirəm bir quru sevdəyə mən.

Fəna. Vermişəm dil, bağlayıb bel bir vəfasız dilbərə,

Növrəs. Salmışam billah, bəlasız başımı qovğayə mən.

Həsən. Əhli-ələmdə, könül, nə sidq vardır, nə səfa,

Məxfi. Mehrisizdirlər sərəsər, kimsədə yoxdur vəfa.

Təbib. İndi ki, var dustaqlarda hiyləvü kibi-riya,

Aşiq. Nə görəydim hiyləni, həm nə düşəydim vayə mən.

Xurşidbanunun iztirabları, əzabları çoxaldıqca, şəxsi kədər dairəsindən çıxıb, çox analara məxsus olan ələm və qüssə həddinə çatmışdır. Üz vermiş fələkət bəzən də talesiz aşıqlərin başına gələn müsibətlər timsalında təzahür etmişdir:

Nə hicrə yarə taqətü halim vəfa edər,

Nə vəslə çatmaz əl, edibən dad, ağlaram (1, 38)

M.Füzuli poeziyasının təsiri Natəvanın şeirlərinin yalnız məzmununda, mövzu və ideyalar ələmində deyil, onun yaradıcılığının formasında, bədii strukturunda, qəzəllərinin vəznində, daxili bölgüsündə, habelə poetik dilində, təsvir və ifadə sistemində də aydın müşahidə edilir. Onun “Olmuşam dəhri-bəla içrə bu gün divanə mən”, “Dilbərə, dərdi-dilimdən belə ünvan etdim”, “Zəmanə saldı əcəb möhnətü-mələlə mən” misraları ilə başlanan qəzəlləri bilavasitə Füzulinin təsiri ilə yazılmış, Natəvan böyük ustadın sənətkarlığından bacarıqla bəhrələnmişdir.

References

1. Classical Azerbaijani literature. Khurshidbani Natavan. Works. Baku. Lider Publishing House, 2004
2. Feyzulla Gasimzade. XIX century Azerbaijani literature. Baku. “Science and education”, 2017
3. Khadija Iskenderli. "Khan gizi Natavan". "Adalat" newspaper, Baku, 2012. October 10
4. Baylar Mammadov to "Khurshudbanu". "Ulduz", Baku, 1995, №1
5. Baylar Mammadov "Khurshidbanu Natavan", Baku, 1994
6. Samad Vurgun, Works, in 6 volumes, 5th volume, Baku, 1972

Rəyçi: dos.V.Allahverdiyev

Göndərilib: 27.04.2021

Qəbul edilib: 03.05.2021